

Innledning

Bjørge Seland

Bibelens advarsel mot å «tjene to herrer» står som et bilde på konflikten mellom det åndelige og det materielle i menneskelivet, og budskapet er kjent: du kan ikke tjene både *Gud* og *Mammon*.¹ Kristendommen er flertydig i sin holdning til verdslig eiendom. Et fattigdomsideal har til tider vært gjeldende, men langt sterkere er tradisjonen for å se jordisk gods som potensiale både for godt og ondt. Den troende måtte vokte seg for «den urettferdige Mammon» – aldri trakte etter egen vinning, men tenke og handle i tråd med Guds vilje.

Med vekslende styrke har koplinger mellom religion og økonomi preget utviklingen av samfunn og næringsliv. I nyere norsk historie er det lett å peke på haugianernes næringsvirksomhet, men tendensen er også tydelig i miljøer rundt en rekke av 1900-tallets økonomiske entreprenører, og den kan – i alle fall på det retoriske planet – spores i deler av dagens næringsliv.

Kan religion og verdisyn fremme økonomisk vekst? Eller er det snarere slik at religiøst engasjement står i veien for materiell utvikling? Framtredende samfunnsfilosofer har søkt å utlede overgripende teorier om dette. Den tyske sosiologen Max Weber (1864–1920) kom til å få en sterk innflytelse på andre forskeres arbeid, både i samtid og ettertid. Weber har levert innsiktsfulle studier av ulike religioner, men er særlig kjent for verket *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*.² Her peker han på en sammenheng mellom religiøse verdier som fremmet flid og nøysomhet, og framveksten av kapitalistisk økonomi i Europa.

---

1. Bibelen, Det nye testamentet, Matteus, 6:19 ff; Lukas 12:15 ff. og 16:9 ff.

2. Weber, Max: *Den protestantiske etikk og kapitalismens ånd*. (1904/05) Oslo 1995.

Weber var særlig opptatt av hva kalvinismen i kraft av sin lære om predestinasjon, kunne bety som ideologisk pådriv.³ Men – som Ole P. Riis viser i det første kapittelet av denne boka – fikk Webers tese gjennom oppfølgende argumentasjon et bredere fundament i lutherdommens syn på det verdslige arbeidet som et kall. Ifølge luthersk kallsetikk skulle den troende ikke bare leve et himmelvendt liv, men også ta ansvar for jordens ressurser og tjene Gud gjennom sitt verdslige virke. Streng arbeidsmoral kombinert med from og asketisk livsholdning måtte nødvendigvis føre til maksimering av utbytte og akkumulering av kapital, som igjen la grunnlag for videre investering. Slik postulerer Weber på et mer generelt grunnlag forbindelsen mellom protestantisme og kapitalisme.

Webers tese er blitt møtt med hard kritikk, hovedsakelig rettet mot det mange har oppfattet som en tendens til ensidig å vektlegge betydningen av den åndshistoriske innvirkningen på historiske utviklingsprosesser. Kritikken tvang Weber til klarere å angi sitt standpunkt i forhold til de store, syntetiserende teorier som ble debattert i hans samtid. Han uttrykker da også generell skepsis til enstrengede forklaringer som grunnlag for fortolkning av samfunnsmessig endring, og understreker at han aldri hadde ment å hevde at ideologi kunne betraktes som drivkraft alene. Når Webers bidrag ennå blir aktualisert innenfor historisk og samfunnsfaglig tenkning, er interessen mer knyttet til hans metoder og problemstillinger, enn til diskusjonen om den vitenskapelige verdien av hans spesifikke analyser.⁴

Luthersk kallsetikk ga ikke bare det verdslige arbeidet status innenfor et religiøst univers, den la også sterk vekt på samfunnsmessig ansvar. En god kristen skulle se seg selv som forvalter av jordens ressurser, både på vegne av Gud og til gagn for sine medmennesker. Dette var en tanke som kunne fremme en from pragmatisme: en fikk avfinne seg og ta til takke med et strevsomt liv, der en nå en gang hadde fått sin plass i verden. Men med sin sakralisering av hverdagens strev kunne denne kallsforståelsen også inspirere til vekst og utvikling. For en arbeidsgiver ville den lutherske

---

3. Weber peker på at predestinasjonslæren ikke førte til fatalisme, men heller til skjerpet iver etter å følge religiøse påbud. Denne holdningen kan forklares på bakgrunn av forestillinger om at framgang i det jordiske liv var å se som uttrykk for Guds velvilje, og dermed som et tegn på at en var utvalgt til frelse.

4. Se f.eks. Egil Fivelsdals innledning til den norske utgaven av Webers verk (Oslo 1995).

kallstanken ikke bare innebære ansvar og omsorg for egne arbeidere, men også en plikt til å drive næring som i større målestokk kunne anses som samfunnsgagnlige foretak.

Weber har selv presisert at hans tese kun gjelder et bestemt fenomen i et bestemt tidsavsnitt av europeisk historie, nemlig overgangen fra før-industriell produksjon til tidlig industrikapitalisme. Flere forskere har i ettertid støttet hans syn gjennom funn fra egne undersøkelser innenfor denne perioden. Blant annet viser studier av engelsk puritanisme klare trekk av markedstilpasning i overgangen mot tidlig industriell produksjon. Dette kommer tydelig til uttrykk i økende aksept for å strekke seg etter fortjeneste. Men disse holdningene blir omhyggelig forankret i påbud om nøysom livsførsel og påminnelse om at alt arbeid skal sikte mot å være samfunnsnyttig, og at overskudd skal komme trengende til gode.⁵

Spørsmålet om religiøs motivasjon blir ikke mindre interessant om vi flytter oppmerksomheten til en senere fase, og ser hvor sterkt kapitalismens gjennombrudd i tid faller sammen med 1800-tallets religiøse vekkelserbevegelser i den vestlige verden. Blant europeiske forskere er det bred støtte for å se vekkelser i lys av allmenne moderniseringsprosesser. Denne synsvinkelen er særlig uttalt i britisk historieskriving, der spenninger mellom *Church* og *Chapel* tidlig fikk en sentral plass i drøfting av årsaker til sosial og politisk utvikling.⁶

Den amerikanske historikeren Mark A. Noll har framholdt at en religiøs mentalitetsendring som alt fra 1790-tallet kan registreres i det unge USA, må sees i sammenheng med rask og dyptgripende samfunnsendring, både på det politiske og økonomiske området.⁷ Kathryn T. Long, som har studert 1800-tallets angloamerikanske vekkelserbevegelser, ser det sene 1850-tallet som et tidsskille: En kraftig vekkelserbølge som på denne tiden slo inn

---

5. Michaelson, Robert S.: «Changes in puritan concepts of calling», i *The New England Quarterly*, Vol. 26, No. 3. Sep. 1953.

6. Se f.eks.: Thompson, E.P.: *The Making of the English Working Class* (1963) London 1991; Hobsbawm, Eric: «Methodism and the Threat of Revolution in Britain», i *History today* (London) feb. 1957; Hobsbawm, Eric: *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social movement in the 19th and 20th Centuries*, (1959) Manchester 1971: kap. VIII og Perkin, Harold: *The Origins of Modern English Society*, (1969) London 1991.

7. Noll, Mark A.: «Protestant Reasoning about Money and Economy, 1790–1860: A Preliminary Probe», i Noll (red.) *God and Mammon. Protestants, Money, and the Market, 1790–1860*, New York 2001: 266.

over byene i Ny England-statene, utmerker seg ved et sterkt innslag av forretningsmenn i ledende posisjoner. Med disse vekkelsene slo også nye holdninger til kommersiell profitt igjennom.⁸

Et forskningsmiljø rundt den tysk-amerikanske religionssosiologen Peter Berger har undersøkt sosiale og økonomiske ringvirkninger av pinsebevegelsens eksplosive vekst i Latin-Amerika, et område der den katolske kirken tradisjonelt har hatt et sterkt hegemoni. Her blir Webers perspektiver anvendt på en vekkelsesbevegelse i vår egen tid – humoristisk oppsummert i utsagnet «Max Weber is still alive and well, and living in Guatemala.»⁹

De mest omfattende studiene fra Latin-Amerika er utført av David Martin. Han henter blant annet inspirasjon i en webertekst som nok er mindre kjent, om det religiøse fellesskapets betydning for sosial oppdrift.¹⁰ Her kan Martin også nikke til studier av engelsk arbeiderklasse på 1800-tallet, idet han viser hvordan de latinamerikanske pinsevennenes religiøse nettverk ofte fungerer som gjensidig sosial støtte i hverdagslivets utfordringer – «[they] dealt in grace on Sundays and works on Mondays».¹¹ Martin betoner dessuten et kjønnsperspektiv. Han konstaterer riktig nok at bevegelsens predikanter er menn, men kvinnene gjør seg sterkt gjeldende i en form for oppsøkende misjonstjeneste og som ledere for praktisk organisasjonsarbeid. Slik representerer pentekostalismen også et frigjørende potensiale for kvinner i en macho-kultur.¹²

Max Weber festet seg altså særlig ved reformasjonens betydning for koplingen mellom religion og økonomi. Andre forskere med interesse for etiske føringer på det økonomiske feltet, har på mer allment grunnlag framholdt at det førmoderne samfunnet var tuftet på holdninger som måtte komme i strid med kapitalismens ensidige vekt på profitt. Den britiske historikeren

8. Long, Kathryn T.: «'Turning ... Piety into Hard Cash': The Marketing of Nineteen-century Revivalism», I Noll (red.) 2001: 236 ff. For kortfattet oversikt over amerikanske vekkelsesbevegelser, se Breistein, Ingunn F.: «De angloamerikanske vekkelsene og deres innflytelse på norsk frikirkelighet», i Salvesen, Reidar, Hildegunn M.T. Schuff og Hallvard Hagelia (red.): *Forankring og fornyelse. Festskrift for Ansgarskolen 1913–2013*. Kristiansand 2013.

9. Berger, Peter: *Adventures of an accidental Sociologist. How to explain the World without becoming a Bore*. New York 2011: 220 ff.

10. Martin, David: *Tongues of Fire. The Explosion of Protestantism in Latin America*. Oxford 1990: særlig s. 42 ff og 205 ff, med referanse til Max Weber: «The Protestant sects and the spirit of capitalism», i Hans Gerth og C. Wright Mills: *From Max Weber*, London 1948.

11. David 1990: 44 f.

12. David 1990: 181 ff.

E.P. Thompson, også kjent for sitt syn på metodismen som disiplinierende kraft i den engelske arbeiderklassen,¹³ har på mer allment grunnlag framhevet et folkelig verdisyn han omtaler som *moral economy*. Begrepet står for en folkelig moraløkonomi som fordømte profittjag, vel å merke om det gjaldt personlig vinning på bekostning av fellesskapet.¹⁴

Her var det en grunnfestet solidarisk tankegang som lå til grunn, og den var ikke nødvendigvis religiøst begrunnet. Til forskjell fra premissene som bærer moderne sosialistisk ideologi, ga dette tradisjonelle verdisystemet i og for seg aksept for økonomisk ulikhet – det ble ikke stilt grunnleggende spørsmål ved at noen var rikere enn andre. Men hensynet til fellesskapet skulle være overordnet; alle var pålagt et gjensidig ansvar for å hjelpe hverandre når det trengtes, og de rike hadde en moralsk plikt til å hjelpe dem som var dårligst stilt.

Lignende uttrykk for solidarisk samfunnsholdning finner vi i ulike kulturer, på tvers av religiøse grenser. Vi kan vanskelig vise til klare skiller mellom religionens påvirkning og mer verdslig begrunnet tankegang, verken når det gjelder økonomisk atferd eller andre former for samfunnspraksis. Når vi studerer etiske føringer i norsk økonomisk utvikling – hva gjenkjenner vi som haugiansk motivasjon, og hva kan like gjerne tilskrives mer allmenne verdier i en pragmatisk, folkelig moraløkonomi? Er det ikke like betimelig å framheve det gamle bondesamfunnets fellesskapsverdier eller sosialdemokratiets forståelse av solidaritet og samfunnsansvar?

Slike spørsmål bør alltid være innenfor synsfeltet når vi har valgt å følge utviklingen langs et bestemt ideologisk spor. Men det står fast at Norden, som det øvrige Europa, er sterkt preget av kristendommens innflytelse – en åndshistorisk arv som på ulike vis er vevd sammen med et variert spekter av regional og lokal tradisjon. Om vi erkjenner at luthersk kristendom i vår del av verden har konstituert et grunnleggende rammeverk for utviklingen av et felles verdisystem, gir det mening å studere blant annet økonomiske aktører og økonomisk praksis i lys av religiøs motivasjon. For i et langsiktig historisk perspektiv kan vi skjelve konturer av en religiøs forhistorie også til sosialdemokratiets verdslig begrunnede solidaritetsbegrep – Ja, selv til

13. Thompson (1963) 1991.

14. Thompson, E.P.: «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», i *Past & Present* 1971, vol. 50.

de rødeste av sosialismens samfunnsstormere, «de gudløse stolte», de som «dristig vil skape en himmel her efter sin egen skikk».¹⁵

I generell europeisk historieskriving blir det gjerne lagt vekt på protestantismens betydning som pådriv for å utvikle grunnleggende lese- og skriveferdighet blant allmuen. Motivasjonen lå som kjent i Luthers tanke om at ethvert menneske måtte få tilgang til Bibelen i grunntekst, for slik å nære sin tro og sikre sin frelse. Når det gjelder 1700-tallets offentlig initierte opplysningsprosjekt, er det liten tvil om at dette i skandinaviske land var sterkt religiøst motivert.¹⁶ På dette grunnlaget ble det første initiativet til en systematisk allmueskole lagt og konfirmasjonen innført i Danmark-Norge. Disse tiltakene, iverksatt under «statspietismen» på 1730- og 1740-tallet, må sees som avgjørende forutsetninger for den lekmannsopposisjonen som vokser fram fra omkring år 1800, i Norge mest markant representert ved haugianerne.¹⁷ Da ligger det nær å peke på boklige ferdigheter som et viktig aktivum også for haugianernes næringsmessige entreprenørskap, slik Ola H. Grytten antyder i sitt kapittel i denne boka. Slik styrkes koplingen mellom religiøst engasjement og økonomisk oppdrift også gjennom en instrumentell tråd: de mer avanserte mulighetene til kunnskapstilegnelse og kommunikasjon som ligger i lese- og skrivekyndighet.

Haugianerne satte varige spor i det norske samfunnet, både på det religiøse og det økonomiske feltet. Men de virkelig store vekkelsesbølgene kom langt seinere, da indremisjonen var kommet i siget, fra om lag 1870 og utover.¹⁸ Også i Norge ser vi altså sammenfall i tid mellom bred religiøs mobilisering og industrikapitalismens gjennombrudd. For denne perioden er det gjort lite forskning på forholdet mellom religion og økonomi i vårt land. Men studier med bakgrunn i ulike fagtradisjoner betoner det grunnleggende kulturgeografiske mønsteret som kommer til uttrykk i skiftende oppslutning om de klassiske motkulturene, der lekmannsrørsla,

15. Sitatet «gudløse stolte»: allusjon til Rudolf Nilsens dikt «Revolusjonens røst» fra samlingen *På gjensyn* som kom ut i 1927, første gang trykt i *Norges Kommunistblad*, juni 1926.

16. Munck, Thomas: «Literacy, Educational Reform and the Use of Print in Eighteenth-century Denmark», i *European History Quarterly* 2004: Vol. 34(3). ehq.sagepub.com

17. Se f.eks. Aarflot, Andreas: *Hans Nielsen Hauge. Liv og budskap*. Oslo, Bergen, Tromsø 1971; Sjørus, Finn Wiig *Den haugianske periode 1796-ca. 1850. Artikler om Hans Nielsen Hauge, haugianismen og bevegelsens betydning for kultur og opplysningsarbeidet*. Bergen 1997.

18. For kortfattet oversik, se Seland, Bjørg og Olaf Aagedal: «Vekkelsesvind». *Den norske vekkingskristendommen*. Oslo 2008: 37 ff.

avholdsørsla og norskdomsørsla utgjør periferiens trehodede motkraft til en hegemonisk sentrumskultur.¹⁹

Den religiøse bevegelsen fikk særlig sterkt gjennomslag i kyststrøk på Sør- og Vestlandet. Dette er også et område som merker seg ut ved at det tidlig var influert av moderne markedsøkonomi. Berge Furre har pekt på et mønster av samvariasjon i sørvestlandske bygder, idet «oftedalsvekkinga» på 1870-tallet slo sterkest igjennom der modernisering og pengehushold hadde vunnet feste. I hans studier av «oftedølene» og «rogalandskulturen», er religiøs mobilisering fortolket dels som svar på materielle strukturendringer, dels som drivkraft i videre sosial og politisk utvikling.²⁰

Syntetiserende teori og overgripende modeller kan inspirere og provosere. Webers tese kan – som vi ser i forskningslitteraturen om pentekostalisme i Latin-Amerika – ennå gi et fruktbart utgangspunkt. Men dagens historikere og samfunnsvitere vil nok heller framheve det komplekse og motsetningsfylte i møtet mellom verdisyn og økonomisk praksis. I denne boka får den teoretiske diskursen danne bakteppe, når forfattere med utgangspunkt i et variert empirisk materiale, søker å avdekke koplinger mellom religion og økonomi.

Slike koplinger er kanskje særlig interessante når vi søker å avdekke de økonomiske aktørenes personlige relasjoner og forpliktelser. All frivillig samhandling må i utgangspunktet bygge på en form for tillit, all forretningsvirksomhet forutsetter en form for sosial relasjon, og overlapping mellom sosiale og økonomiske nettverk vil vi finne i alle typer samfunn. Forskningsmessig er dette forhold som ennå er svakt belyst, men alt i alt må vi anta at økende sekularisering i vår del av verden har svekket betydningen av religiøse nettverk. Det er likevel mye som tyder på at lavkirkelig og frikirkelig kultur helt opp til i dag har lagt føringer på økonomisk samhandling i deler av det norske bibelbeltet.

-
19. Se særlig Øidne, Gabriel: «Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet» (1957), i Olaf Aagedal (red.) *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*, Oslo 1986, og Rokkan, Stein: *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi*. Oslo 1987: 111 ff.
20. Furre, Berge: «Rogaland – noko for seg. Kven var 'oftedølane'», i Eirik Fossåskaret og Berge Furre (red.), *Rogalandskulturen. Mellom religion og politikk. Ei tverrfagleg vandring gjennom 120 år*. Seminarrapport fra Høgskolesenteret i Rogaland nr. 77, Stavanger 1987; B. Furre, «Mjøl, mjølk, misjon og moderate. Eit tolkingsforsøk», ibid; «'Fremskridt men ingen omveltning'. Kommentarer til kommentaren», ibid. «Oftedøler» og «oftedalsvekkinga» refererer til miljøer rundt «vekkelsespresten» Lars Oftedal (1838–1900).

Forfatterne som har skrevet de åtte kapitlene i denne boka, er forskere og formidlere med bakgrunn i ulike fagtradisjoner: historie, kirkehistorie og sosiologi. Bokas kapitler dekker ulike faser av norsk historie, fra haugianerne for drøyt to hundre år siden gikk i gang med sine næringstiltak, via 1800- og 1900-tallets kristelige gründere, til det etablerte industrisamfunnets arbeidskonflikter – som i det sørvestlige Norge også kunne ha religiøse undertoner. Vi får dessuten innblikk i hvordan en norsk misjonær kunne drive sin virksomhet, basert på «trosmisjonens» prinsipp om å la Gud styre økonomien.

Boka dekker altså et vidt spenn, både tematisk og tidsmessig. Tanken er at de ulike bidragene skal utfylle hverandre innenfor rammer som speiler en overordnet problematikk knyttet til forholdet mellom det åndelige og det materielle, mellom religion og økonomi. Men de enkelte kapitlene er formet slik at de skal beholde en egenverdi om de tas ut av sammenhengen og leses hver for seg. Dermed vil også noe av det teoretiske grunnlaget bli tatt opp i flere kapitler, spisset mot spesifikke tema.

I det første kapitlet trekker *Ole P. Riis* de lange linjene gjennom Europas kristne historie og setter bokas grunntema inn i en bredere idé- og samfunnsmessig sammenheng. Han kommenterer Max Webers tese om protestantisme som drivkraft bak den tidlige kapitalismen og skisserer hovedlinjer i samtidens og ettertidens weberkritikk. Med referanser til et vidt spekter av idé- og religionssosiologisk litteratur, drøfter han både katolske og protestantiske kirkers unnvikende holdning til Vestens materialisme og overforbruk. Riis reflekterer også rundt fravær av verdibasert argumentasjon i debatten om våre dagers finanskriser, og etterlyser en moderne næringslivsetikk.

Videre er boka delt i to bolker. Del I omfatter fire kapitler med ulike innfallsvinkler til verdisyn og økonomisk praksis i 1800- og 1900-tallets Norge. *Ola Honningdal Grytten* setter Hans Nielsen Hauges virke inn i en videre kulturhistorisk sammenheng, idet han viser til puritanismen som levende tradisjon i store deler av samtidens Europa, med forbindelse over havet til Ny-Englandstatene på det nordamerikanske kontinentet. Han antyder omfanget av Hauges virke som økonomisk entreprenør, og viser hvordan vekkelseslederen uttrykkelig bygger sin forretningsetikk på lutherdommens bud om at de troende skulle være «Huusholdere over de betroede

Gaver af timeligt Gods». I siste del av kapittelet får vi innblikk i en studie av entreprenørskap på Sunnmøre, der en rekke bedrifter med religiøst motiverte gründere, følges fra etablering og fram til i dag.

Knut Dørum setter søkelys på allmuens moralske verdier i møte med de økonomiske endringskreftene i 1800-tallets Norge. På bakgrunn av et bredt sammensatt kildemateriale – dels fra Nord-Norge, dels fra Østlandet – henter han eksempler som illustrerer ulike grunnholdninger, idealtypisk representert ved «tradisjonsbæreren», «kallsarbeideren» og «*the self made man*». Dørum finner bekreftelse for en fellesskapsånd og solidaritet som med utgangspunkt i E.P. Thompsons konsept kan identifiseres som tradisjonell moraløkonomi. Men han finner også klare uttrykk for mer markeds-tilpassede holdninger, enten forbundet med et religiøst begrunnet forvalteransvar, eller heltedyrkelse av den som virkelig lykkes. Man aksepterte at driftige menn søkte personlig vinning, så lenge de dempet sitt personlige forbruk og var gavmilde overfor det lokale fellesskapet. Vi ser en gjensidig tilpasning mellom de ulike typene: *The self made man* fikk lære seg å dele, mens de religiøse miljøene i større grad aksepterte profitt-tenkning.

Med utgangspunkt i et portrett av gründeren T.A. Mørland (1854–1937) viser *Björg Seland* hvordan religiøse og økonomiske nettverk kunne flette seg i hverandre for næringslivets entreprenører på Agder i de store vekkel-senes tid. Bondesønnen fra Austre Moland i Nedenes amt satset dristig og arbeidet seg opp til velstand gjennom et bredt spekter av næringsvirksomhet. Samtidig utfoldet han seg som predikant og indremisjonsleder, og var også på det økonomiske planet en betydelig bidragsyter til kristelig institusjonsbygging. Mørland betoner stadig gudstroens betydning for økonomisk suksess. Vi kan nok ane et haugiansk opphav til hans idéer om økonomisk forvaltning, men her er også mye som peker i retning av en nyere modell: en mer opportunistisk og amerikanskinspirert «Christian businessman».

Olav Arild Abrahamsen tar fatt i myten om «den sørlandske kristenrederen». Han følger en krets av framgangsrike skipsredere fra de etablerte seg i mellomkrigstiden og fram til midten av 1970-tallet. At det dreier seg om økonomiske aktører som også hadde sterke bånd til bedehus- og frikirkemiljøer, gir grunn til å spørre om mulige forbindelser mellom deres religiøse tilknytning og deres økonomiske virksomhet. Her får vi også antydning av kristelighetens kulturgeografi som har preget mange sørlandsbyer,

der skillet mellom det høykirkelige, det lavkirkelige og det frikirkelige kan avleses på ulike sosiale nivå – for eksempel når det gjelder rekruttering av arbeidskraft til lokale bedrifter. Med Farsund som levende eksempel får vi også et tankevekkende innblikk i hvordan koplingen mellom kapitalisme, kristelighet og gaveøkonomi kunne gi småbyens matadorer en særegen maktposisjon.

Del II av boka belyser religiøs motivasjon i møte med økonomisk virkelighet på ulike plan i 1900-tallets Norge. To kapitler har tema knyttet til religion og klassekamp. På dette feltet har *Andreas Homplands* studie av «to-kyrs industriarbeidarar» i streik på Trælandsfoss i Kvinesdal i 1925, nærmest klassisk status. For den som ønsker grundig gjennomgang, må vi vise til hans magisteravhandling fra 1975. I kortere og lett oppdatert form gir Homplands bidrag til denne boka innblikk i en konflikt som vanskelig lar seg forklare gjennom den sosialistiske dikotomien arbeid og kapital. Her må fagforeningsledere forholde seg til arbeidere som helst knytter sin identitet til gardsbruk og bygdesamfunn, og søke kompromiss med «dei kristelige», som mente streik var uforenlig med den rette tro. Nei, konflikten ved Trælandsfoss passer ikke inn i den store fortellingen om arbeiderbevegelsens kamp og seier. Men den er kanskje et mer typisk uttrykk for norsk arbeiderhistorie enn en først ville tro. For «industrien var også ei bygdenæring», og mange steder var fabrikken bare en av pilarene i et næringsliv basert på «småbruk og mangesysleri».

Nils M. Justvik skriver om klassekamp og religiøst engasjerte arbeidere i lokalsamfunn som mer ensidig var basert på industri. På bakgrunn av egne og andres studier sammenligner han forholdene på to industristeder på Agder: Eydehavn og Vennesla. På begge steder var det bred oppslutning om arbeiderbevegelsen, og Arbeiderpartiet satt med den politiske makten. På begge steder utviklet det seg også sterke religiøse miljøer, knyttet både til indremisjon og frikirkesamfunn. Flere eksempler viser at arbeidere med erklært religiøs identitet, også kunne være aktive i arbeiderbevegelsen. Nå må det sies at arbeiderbevegelsen på Sørlandet sett under ett, ikke markerte seg med revolusjonære holdninger. Så den politiske linja burde ikke skremme mange. Men i mellomkrigstiden var motsetningene hardere, også i denne regionen, og i denne perioden ser en at religiøs problematikk blir aktualisert i politisk debatt, både i Vennesla og Eydehavn.

Bokas siste kapittel handler om økonomisk praksis i en såkalt «trosmisjon», dvs. en misjonstjeneste der medarbeiderne ikke får fast lønn, men selv forventes å skaffe midler til virksomheten gjennom bønn til Gud. *Ingunn F. Breistein* har sett nærmere på hvordan den norske misjonæren Annie Skau (1911–1992) baserte sin virksomhet i Hong Kong på dette prinsippet. Med bakgrunn i et rikholdig brev- og dagbokmateriale søker Breistein å avklare hvordan det var mulig å skaffe midler blant annet til driften av sykehuset Håpets Havn. Alt i alt viser det seg at Annie Skaus diakonale økonomi bygde på et ganske fleksibelt system, der hennes personlige egenskaper ga mye av drivkraften. Den praktiske dyktighet hun la for dagen, la i seg selv et grunnlag for tillit. Men hun visste også å utnytte det kommunikative potensialet som lå i et felles trosunivers. Hennes karismatiske framtrede med gripende fortellinger fra misjonsfeltet, kunne virke som indirekte oppfordring til å gi gaver. Midler som trengtes for å drive sykehuset, kom fra enkeltmennesker og organisasjoner over hele verden, og tilstrekkelig mange av disse ble faste givere.